

مصوبات اقتصادی اثرگذار بر وضعیت تجارت و صنعت از سوی مجلس شورای ملی (از دوره اول تا پنجم)

فرحناز بهرام پور

دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

منیژه صدری

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

رحیم شهرتی فر

استادیار بازنشسته گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر

محمدباقر آرام

استادیار بازنشسته گروه تاریخ دانشگاه فرهنگیان

چکیده،

یکی از اهداف نهضت مشروطه تغییر در ساختارهای سیاسی و اقتصادی جامعه بود و مهمترین دست آورد آن تاسیس مجلس شورای ملی بود. در این مجلس نمایندگان مختلفی از طیف‌های اجتماعی حضور داشتند از جمله بازرگانان که نقش مهمی در پیروزی آن ایفاء کردند و بیشترین کرسی‌های مجلس را در ادوار اول و تا حدی در دوره دوم به خود اختصاص داده بودند. یکی از مهمترین دغدغه‌های نمایندگان از ادوار اول تا پنجم مجلس مربوط به حوزه اقتصادی بود. وابستگی در این حوزه از مشکلات جدی در دولت‌های قاجار و از عوامل عقب ماندگی کشور بود که با ضعف سیاسی دولت‌های قاجار گره خورده بود. هدف این پژوهش بررسی مصوبات و لوایح اقتصادی است که بر تجارت و صنعت اثرات مستقیم یا غیر مستقیم داشتند. با در نظر گرفتن شرایط سیاسی آن دوره، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که علیرغم وجود تعارضات سیاسی در مجالس اول تا پنجم، سعی بیشتر نمایندگان از تصویب قوانین اقتصادی و مالی حل مشکلات کشور بوده است. هرچند لوایح و مصوباتی که بعد از مجلس اول مطرح و یا تصویب می‌شدند با در نظر گرفتن منافع گروه‌های خاصی مانند ملاکین صورت می‌گرفت و گاهی در بعضی از ادوار به دلیل ضعف اجرایی مجلس، موانعی موجب عدم تصویب لوایح و یا عدم اجرای مصوباتی می‌گردید اما لوایحی نیز تصویب شدند که به نفع اقتصاد ایران بود. با توجه به موضوع که تحقیقی میان رشته‌ای تاریخ و اقتصاد است، روش مورد استفاده به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد.

کلید واژه، اقتصاد، مجلس، تجارت، صنعت، قاجار.

۱. مقدمه،

مجلس از جمله نهادهای برآمده از مدرنیسم و تجلی دموکراسی در کشورهای امروزی است. تشکیل نهاد مجلس در ایران استبدادی که ماحصل نهضت مشروطه است از وقایع سیاسی و اقتصادی مهم در تاریخ معاصر ایران بود. این نهاد مهم با وجود بی‌تجربگی وکلای دوره اول آن و تعارضات بین مجلس و حکومت و اختلاف‌های سیاسی احزاب در ادوار بعدی مجلس که با ادامه حضور و دخالت بیگانگان همراه بود، موفق به تدوین و تصویب قوانینی در حوزه اقتصادی (مالی، تجاری و صنعتی) گردید.

بیشترین وکلای مجلس اول از طبقه تجار انتخاب شده بودند که در سایه فعالیت آنها، مجلس اول موفق شد تا لوایح و اقدامات مهم اقتصادی به نفع مردم و کشور به تصویب برساند. هرچند در ادوار بعدی نظریات گروه‌های مقتدر و ذینفع در مجلس و همین‌طور منافع روس و انگلیس در تصویب لوایح در نظر گرفته می‌شد که انعکاس آن را می‌توان از لاپلای لوایح پیشنهادی و مصوبه‌های مجالس مشاهده کرد. «بعضی از اصلاحاتی که پیشنهاد می‌شد با منافع روس و انگلیس مغایرت داشت از جمله تشکیل بانک ملی، مالیات بر قند و شکر، تاسیس راه آهن، استخدام متخصصین مالی بدون موافقت این دو کشور امکان نداشت» (اتحادیه، ۱۳۸۲).

پیشینه تحقیق، از آنجاییکه مصوبات و لوایح مطرح شده اقتصادی به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم، حوزه‌های صنعتی و تجاری و فعالان آن را تحت تاثیر قرار می‌داد، بنابر این با در نظر گرفتن شرایط سیاسی حاکم بر ایران و جهان نقش و عملکرد نمایندگان مجالس دوره مشروطه در نوسازی اقتصادی در دوره قاجار حائز اهمیت می‌باشد که تاکنون به این موضوع به صورت کامل پرداخته نشده است و پژوهش‌های صورت گرفته به شکل موردی و بیشتر از منظر نوسازی سیاسی بوده است که می‌توان به مقالاتی مانند خواست‌های تجار و پاسخ مشروطیت به آن از سهیلا ترابی فارسانی، اداره مالی و بودجه مجلس اول شورای ملی از سهراب یزدانی و علی ططری، بازرگانان مشروطه خواه و چپستی نوسازی سیاسی از مرتضی منشاد و مانند آن اشاره کرد. از موارد پژوهشی که در زمینه نوسازی و نقش مجلس انجام گرفته است می‌توان به کتاب «مجلس و نوسازی در ایران» اثر محمد وحید قلفی اشاره کرد^۱ که این کتاب بیشتر به نوسازی مجلس از ادوار پنجم به بعد پرداخته است.

هدف مقاله بررسی مهمترین قوانین مصوب اقتصادی مجالس از دوره اول تا پنجم با در نظر گرفتن شرایط سیاسی و خاستگاه طبقاتی وکلای مجلس در آن دوران می‌باشد، بر اساس موضوع تحقیق سؤالاتی مطرح می‌گردد، در مجالس اول تا پنجم برای نوسازی و اصلاح اقتصادی کشور چه لوایحی مصوب شد؟ این مصوبات تحت کدام شرایط سیاسی انجام شد؟ نتایج این مصوبات چه بود؟ فرضیه اصلی این تحقیق بر این استوار است که علیرغم مشکلات سیاسی در کشور، دیدگاه‌های متفاوت وکلا و کشمکش‌های سیاسی در داخل مجلس، لوایحی پیشنهاد و تصویب شدند که به نفع اقتصاد کشور بودند.

روش تحقیق، این مقاله، پژوهشی میان رشته‌ای بین تاریخ و اقتصاد سیاسی است. شیوه پژوهش با در نظر گرفتن موضوع به صورت توصیفی- تحلیلی انجام شده است. روش گردآوری منابع به صورت کتابخانه‌ای است.

۲. تاریخچه تشکیل مجلس،

نیمه اول قرن ۲۰م در ایران، سرآغازی برای وقوع تحولات و اصلاحات سیاسی و اجتماعی از جمله نهضت مشروطه و تشکیل مجلس بود. این تحولات ریشه در وجود بحرانی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در قرن ۱۹م داشت. «در فرهنگ سیاسی «بحران» مترادف با حادثه‌ای سرنوشت ساز و نقطه عطف دانسته شده است» (نوروزی خیابانی، ۱۳۸۰). بحران مشروعیت و بحران هویت از جمله بحران‌هایی بودند که منجر به نهضت مشروطه در اوایل قرن بیستم گشت.

پیامد جنبش مشروطه، تشکیل نهادهای مدنی و مردمی از جمله مجلس بود. بوجود آمدن پارلمان در کشوری با نظام سیاسی پادشاهی با رویکرد استبدادی، حادثه شگرفی بود که ظهور آن گذشته از وجود مشکلات اقتصادی و اجتماعی، تحت تاثیر افکار مدرن سیاسی مبتنی بر مولفه‌های مدرنیته و مقوله دموکراسی روشنفکران ایرانی بود. این ایده‌های نو در ارتباط مستقیم با استقرار حقوق شهروندی و تغییر در تعریف سیاسی از مردم به عنوان رعیت، به ملت قرار داشت. ملتی که می‌توانست نمایندگانی از بین خود برای محدود کردن قدرت بی حد شاه و اجرای قانون داشته باشد. با وجود مخالفت و مقاومت دربار و بعضی از دولتمردان سنتی با مشروطه، این نهضت در سایه تلاش اقشار مردم و بویژه تجار موفق گردید و در ۱۳۲۴ ق. منشور مشروطه و تاسیس مجلس به امضای شاه رسید. ظاهراً مظفرالدین شاه نیز از تاسیس مجلس استقبال کرده بود. «مظفرالدین شاه در ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ ق، هنگام افتتاح مجلس گفت که به آرزوی دیرینه اش رسیده است» (پروان، ۱۳۹۷).

مجلس، نهاد جدیدی از مظاهر دموکراسی غرب در کشور بود که بیشتر مردم با ماهیت آن آشنایی کافی نداشتند و آن را بیشتر به عنوان مرجعی که عدالت اسلامی را در ایران اجرا خواهد کرد؛ شناخته بودند. روزنامه فریاد در مورد ماهیت و هدف از تشکیل مجلس و وظیفه نمایندگان آن می‌نویسد، «مجلس شورای ملی از مبعوثان ملت چون حامی احکام مشروعیت و «حافظ نوامیس الهی» هستند و «مقصودشان ترویج قانون محمد صلی علیه است» (فریاد، ش ۱۲، ۱۳۲۵ ه. ق، ۳). نگاه متضاد از دیدگاه شرع و سکولار به ماهیت و هدف مجلس در تدوین قانون اساسی و متمم آن مشخص است. این دیدگاه دوگانه موجب تعارضات بیشتر در جامعه سیاسی کشور گردید.

تشکیل مجلس که «اساس و بنیاد مشروطیت بود» (عظیمی، ۱۳۷۲) در کشور استبدادی ایران به مانند «روح قدسیه‌ای بود که به نظام رمیمه (کهنه و پوسیده) ایرانیان دمیده شده و باعث امیدواری سی‌کرور نفوس» گردید. (روح القدس، س ۱، ش ۱، ۲۵ جمادی الثانیه ۱۳۲۵ ه. ق، ۴) این روح نشان از مدرنیته و اجرای اصلاحات در کشور داشت و «مجلس اول شورای ملی توانست با ارایه مدلی نظری از حاکمیت سیاسی برای اولین بار در تاریخ ایران نظام پارلمانی بنا سازد» (سلماسی‌زاده، ۱۳۹۱). قرار بود ثمره این مجلس وضع قوانین جدید و برپایی نظام سلطنتی مشروطه و دولتی ملی و مدرنی باشد تا بتواند به بحران مشروعیت نظام سیاسی کهن حاکم در کشور را پایان دهد. «استقرار مجلس در ایران مولفه‌های پایه‌های یک دولت مدرن ملی را بوجود آورد که بر مبنای نظام دولت-ملت موضوعیت می‌یافت» (حقدار، ۱۳۸۳). نگاه بخشی از نمایندگان مجلس به مجموعه دولت که در راس آن پادشاه قرار داشت، نگاهی مدرن بود که مشروعیت حاکمیت را ناشی از قرارداد اجتماعی می‌دانست نه برگرفته از شرع و قدرت الهی. در مقابل بعضی از دولتمردان هم مجلس را فقط محلی برای وضع قوانینی می‌دانستند که مشروعیتش را از شاه گرفته است. «مشیرالدوله در جواب سعدالدوله که وزراء باید جوابگوی مجلس باشند، گفت که اعلیحضرت به مجلس التفات فرموده‌اند نه مشروطیت» (تقی‌زاده، ۱۳۷۲). طبق تصویب مجلس، وظایف دولت و مجلس به صورت دو قوه مقننه و مجریه از هم تفکیک شده و مجلس به عنوان نماینده گروه‌های خواستار مشارکت در قدرت سیاسی به مذاق محمدعلی شاه و درباریان خوش نیامده و با آن مبه قابله برخاست. «...پاسخ مثبت حکومت به گروه‌های جدید خواستار مشارکت، مستلزم توزیع مجدد قدرت و واگذاری حداقل بخشی از آن به این گروه‌هاست که با مقاومت حکام روبرو خواهند شد» (بای، ۱۳۸۰)

۳. مجلس اول،

شروع مجلس اول با مشکلاتی همراه بود که بخشی از آن ناشی از ناآشنایی وکلای دوره اول با سیستم پارلمانی بود. «مردم و وکلا از کارکرد انتخابات بی اطلاع بودند» (دولت آبادی، ۱۳۸۸). شرایط سیاسی و اجتماعی آن دوره ایجاب کرد که انتخاب وکلای دوره اول به صورت طبقاتی باشد. «قانون اول انتخابات از روی طبقات بود» (ناصرالملک، ۱۳۸۰). تعداد کرسی‌های متعلق به نمایندگان نشان دهنده میزان نفوذ هرکدام از طبقه‌ها جامعه بود. احتشام السلطنه انتخاب وکلا را براساس اعتمادی که مردم به آنها داشتند

می‌داند نه بر اساس میزان آگاهی و اطلاعاتشان از مسئولیت مهم وطنی. (احتشام السلطنه، ۱۳۶۶) تقی زاده ماهیت دوره اول مجلس را «انقلابی و ملی» معرفی می‌کند (تقی زاده، ۱۳۷۹). بعضی از خارجی‌ها هم با نظر بدبینی به کارایی مجلس و وکلای بی‌تجربه آن نگاه می‌کردند. زینوویف در باره کارایی وکلای مجلس اول و عواقب مشروطه می‌نویسد، «آنها افراد بی‌سوادی بودند که از انجام وظایف خود عاجز هستند و نتیجه مشروطیت هرج و مرجی بود که بر کشور حاکم شده» (زینوویف، ۱۳۶۲). اظهار نظر زینوویف در باره نتایج مشروطه حاکی از وجود بحران اجتماعی و سیاسی در آن دوره است.

در ساختار مجلس اول، تجار و اصناف نقش اساسی را بر عهده داشتند زیرا در انقلاب نیز از گروه‌های فعال اجتماعی در این عرصه بودند و افرادی چون حاج حسین امین‌الضرب تاجر در آن شرکت داشتند در حالی‌که پیش از آن تجار به صورت مستقیم و موثر در تدوین قوانین و سرنوشت سیاسی کشور سهیم نبودند. «بررسی نشان می‌دهد که قدرتمندان سیاسی را افرادی تشکیل می‌دادند که مالک اراضی بودند و اصحاب تجارت و کسب و دیگر سرمایه‌داران در دوران قبل و در دوره مشروطه کمتر امکان اعمال قدرت مستقیم را به صورت تصدی مقامات سیاسی کشور داشته‌اند» (شجیعی، ۱۳۷۲). در این دوره اصناف ۳۱ و تجار ۱۰ نفر نماینده داشتند که بعضی از آنها در انقلاب شرکت داشتند. «تجار ۱۰ نفر نماینده داشتند که پنج نفر از آنها در انقلاب فعال بودند، حاج امین‌الضرب، حاج محمد شال‌فروش، حاج محمد اسماعیل مغازه، معین‌التجار، آقا و محمود تاجر اصفهانی، این افراد به همراه حاج محمدتقی شاهرودی و حاج سید مرتضی مرتضوی از سوی تجار به نمایندگی مجلس انتخاب شدند» (اتحادیه، ۱۳۸۱). «حاج محمدتقی بنکدار که در کار بنکداری بود به نمایندگی از طرف صنف بزازها انتخاب شد» (احمدزاده، ۱۳۹۰). نمایندگان تجار تبریز عبارت بودند از، سیدحسن تقی زاده، حاجی محمدآقا حریری، حاج محمداسماعیل تبریزی، میرزا آقا حاجی فرش فروش تبریزی، میرزا فضلعلی آقا تبریزی، عبدالرحیم طالبوف، و از اصناف شیخ سلیم، حاج میرزا ابراهیم آقا و صفی زاده (روزنامه انجمن تبریز، ش ۱۰، ۷شوال ۱۳۲۴ق). از اقلیت‌های مذهبی هم ارباب جمشید تاجر زرتشتی از منتخبین تجار تهران بود که به کار تجارت و صراف‌اشغال داشت.

با اینکه نمایندگان مجلس اول به صورت طبقاتی انتخاب شدند اما فضای سیاسی مجلس براساس عقاید سیاسی وکلا در دو گروه تندرو و معتدل شکل گرفت. وکلای دوره اول از نظر فکری در طیف‌های مختلفی از سوسیال‌دمکرات گرفته تا لیبرال‌دمکرات‌ها قرار داشتند که عقاید آنها بر طرح و تصویب قوانین موثر بود. «بعضی از نمایندگان لیبرالی مثل امین‌الضرب و ارباب جمشید با آگاهی از ایده‌های سوسیالیستی یا لیبرال‌دمکراتی و تغییر در شرایط تجاری و اقتصادی جهان با اقدامات خود ظهور طبقه جدید بورژوازی ایرانی را نوید دادند» (حقدار، ۱۳۸۴).

نمایندگان دوره اول که در تدوین قانون اساسی و متمم آن نقش داشتند، سعی کردند آن را به نحوی تدوین کنند تا در برگیرنده خواسته‌های تمام طیف‌های مشروطه خواه باشد از جمله لغو کاپیتولاسیون که بیشترین ضرر سیاسی، اقتصادی را بر ایران وارد ساخته بود. «نویسندگان متمم قانون اساسی سعی کردند قوانین را به قسمی تنظیم کنند که ایران خود را از زیر بار کاپیتولاسیون رها سازد» (هدایت، ۱۳۶۳). وجود بحران اقتصادی، تدوینگران قانون اساسی را بر آن داشت تا اصول جدید اقتصادی را در قانون اساسی و متمم آن تعریف کنند که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد،

- اصل ۱۸ مربوط به تسویه امور مالی، تعدیل بودجه، وضع مالیات و عوارض گمرکی (مرادی مراغه‌ای، ۱۳۸۳).

- اصل ۱۶ و ۹ که بر تامین امنیت جانی مردم تاکید داشت و مالکیت خصوصی را قانونی اعلام کردند و بدین ترتیب مردم و بخصوص تجار که همیشه در ترس مصادره شدن اموال و سرمایه‌های خود از سوی حاکمیت قرار داشتند به امنیت مالی رسیدند. امنیتی که از عمده فاکتورهای رشد سرمایه‌گذاری برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود.

-طبق فصل سوم قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی، هر ولایت صاحب بودجه مستقل می‌گردد و به این شکل هر ایالتی می‌توانست از طریق بودجه خود، نسبت به سرمایه‌گذاری‌های صنعتی، کشاورزی و عمرانی در منطقه اقدام کرده و موجب رونق و رشد تجارت کشور گردد.

-تحصیل علوم و معارف و صنایع برای همه آزاد اعلام شد و به این طریق با تحصیل افراد در رشته‌های صنعتی، می‌توانست زمینه ساخت کارخانه و تامین نیروی متخصص آن فراهم شود.

-اصول ۹۴ تا ۹۸ متمم قانون اساسی مربوط به امور مالیات بود تا جلوی بی‌نظمی‌های مالیاتی گرفته شود (صورت مذاکرات دوره اول مجلس، بی تا).

۱-۳. مصوبات اقتصادی مجلس اول،

مجلس اول در اکتبر مهر ۱۲۸۵ ش/اکتبر ۱۹۰۶ م. گشایش یافت. نخستین مصوبه آن، اصول قانون اساسی و متمم آن بود. اقدام دیگر مجلس، «عزل مسیو نوز و مسیو پریم بود» (روزنامه مجلس، س ۱، ش ۳، ۸، ۲۲ محرم ۱۳۲۵ ق/ فوریه ۱۹۰۷ م، ۱). با این کار دست بلژیکی‌ها از ریاست گمرکات کشور یعنی گلوگاه تجاری ایران کوتاه شد و شاه نیز یکی از راه‌های درآمدی خود را از دست داد. «بازاریان که تقاضای نخستین آنها اصلاحات اقتصادی و عوض کردن سرنوشت بلژیکی گمرکات، طی جریان انقلاب مشروطه بود» (کمالی، ۱۳۸۱).

اولویت دیگر مجلس، توجه به وضعیت بد مالی دولت بود. طبق گزارش مخبرالسلطنه «دولت ۲۰ کرور بدهی داخلی و خارجی داشت» (هدایت، ۱۳۶۳، ۱۷۵). بنابراین اولین لایحه ای که از طرف دولت به مجلس برده شد، مربوط به استقراض ۴۰۰۰ لیره از روس و انگلیس بود که با مخالف اکثر اعضای مجلس روبرو شد، زیرا اثرات قرضه خارجی را مخرب اقتصاد کشور می‌دانستند. مجلس تشخیص داده بود که تجار نماینده، بهتر می‌توانند در مورد قروض و هزینه‌های دولتی صاحب نظر باشند از نمایندگان تجار در این مورد توضیحاتی خواسته شد و طبق سخنرانی حاج معین التجار بوشهری اخذ وام از خارجی‌ها امر ناپسندی اعلام کرد (شاهدی، ۱۳۷۸). پس دومین اقدام مجلس، تصویب قانونی بود که استقراض دولت را از دول بیگانه و کارگزاران آن بدون تصویب مجلس قذغن می‌کرد. «طبق این قانون انجام هرگونه معاملات خارجی و استقراض‌ها و اعطای امتیازات و انحصارات خارجی و داخلی باید در ابتدا به تصویب مجلس می‌رسید» (جریده ملی، س ۱، ش ۳۶، ۱۳۲۴ ه.ق، ۳). همچنین واگذاری امتیازات به دولت‌ها و اتباع خارجی و ایرانی هم ممنوع شده و به این ترتیب جلوی امتیازاتی که افراد پر نفوذ از دولت گرفته و در ازای پول آن را به افراد خارجی واگذار می‌کردند، گرفته شد (مروارید، ۱۳۷۷). که البته این مصوبه بر وضعیت تجاری و صنعتی ایران موثر بود. برای رسیدن به استقلال مالی، تاسیس بانک ملی مورد توجه قرار گرفت.

دولت نیازمند نقدینگی برای پرداخت مواجب عقب افتاده پرسنل ادارات دولتی و قشون بود به مجلس فشار می‌آورد که با قرضه از بانک‌های خارجی موافقت کنند. مجلسیان برای جلوگیری از قرضه و تامین منابع مالی دولت تصمیم گرفتند که خود اقدام به دادن وام بکنند. «...قرار شد خود تجار مقداری قرضه به دولت بدهند» (آدمیت، ۲۵۳۵). تاسیس بانک ملی از آرزوهای روشنفکران ایرانی بود و اولین بار حاج حسن امین الضرب آن را مطرح کرد. منورالفکرها بانک را ابزار ترقی مالی و اقتصادی کشور می‌دانستند. «بانک اسباب رفاه ملت است» (ناصری، س ۴، ش ۱۲، ۱۳۱۵ ق/م ۱۸۹۷ م). در نظامنامه بانک ملی قید شد که بانک حق داد و ستد با عایدات دولتی، نظارت بر ضرابخانه و واردات نقره، استخراج معادن، سرمایه‌گذاری‌های عمرانی و اعطای وام‌های دولتی را داشته باشد. (هدایت، ۱۳۷۵) تصمیم بر این بود که سرمایه لازم از طریق جمع آوری وجوه مردم در قالب اعانه باشد و هر یک از وکلا با خرید سهام بانک به تاسیس آن اقدام کنند. (روزنامه مجلس، ۱۳۷۵) نماینده‌های تجار که نامشان در اعلان تاسیس به عنوان محل دریافت وجوهات و ارائه قبوض ذکر شده بود، عبارت بودند از، حسین

امین الضرب، محمد اسماعیل آقائبریزی، حاجی باقر صراف تبریزی، ارباب جمشید و طومانیان (روزنامه مجلس، س ۱، ش ۱، ۲۵ شوال ۱۳۲۴ ق؛ محیط مافی، ۱۳۶۳ ص ۲۰۳-۲۰۱) همینطور محمدعلی شال‌فروش، فرج آقا صراف تبریزی و محمدتقی شاهرودی انتخاب شدند. (علوی طباطبایی، ۱۳۸۵؛ حقدار، ۱۳۸۳) قرار شد وجوه جمع آوری شده در «صندوق بانک جدیدالتاسیس ذخیره شود» (شاهدی، ۱۳۷۸). بیش از تنظیم نظامنامه بانک، وجوه جمع آوری شده به امانت نزد تجار باقی می‌ماند (روزنامه مجلس، س ۱، ش ۱۰، ۲۴ شوال ۱۳۲۴ ق، ۲). در تنظیم نظامنامه بانک و چگونگی تاسیس و اداره آن تجار نقش ویژه ای داشتند زیرا به مقتضیات شغلی خود، با امور صرافی، بانکداری و تجارت آشنایی بیشتری داشتند.

مجلس، اساسنامه بانک ملی را با ۳۰ کرور سرمایه به تصویب رساند. (روزنامه حکمت، س ۱۵، ش ۸۸۰، ۱۳۲۶ ق/۱۹۰۶ م) از جمله مفاد جالب فصل چهارم این قانون، مربوط به حق احداث راه آهن توسط این بانک بود. (روزنامه فریاد، س ۱، ش ۵، صفر ۱۳۲۵ ق/۲۱ مارس ۱۹۰۷ م، ۱) اما تعارضی در تشکیل بانک وجود داشت و آن مربوط به امتیاز نشر اسکناس بود که در اختیار بانک شاهی قرار داشت و دولتمردان می‌ترسیدند که احساس ناخوشایندی در انگلستان بوجود آید و مردم نیز احساس نا امنی نسبت به سرمایه‌های خود داشتند. (آبادیان، ۱۳۹۰) «این طرح در ابتدا مورد استقبال بیشتر مردم قرار گرفت» (محیط مافی، ۱۳۶۳). ولی با القانات شاهزادگان و بعضی از متمولان ایرانی و بنگاه‌های مالی روس و انگلیس که قدرت مالی خود را در خطر می‌دیدند، شاه را ترسانیدند و او از صحنه گذاشتن بر نظامنامه بانک ملی طفره می‌رفت و مردم را هم نسبت به آینده سرمایه گذاری در بانک می‌ترسانیدند. (شاهدی، ۱۳۷۸) در نتیجه «با عدم همکاری مردم در خرید سهام و مخالفت روس و انگلیس و کودتای محمدعلی شاه، امکان تاسیس بانک ملی از میان رفت» (محیط مافی، ۱۳۶۳) و «دولت از بانک‌های خارجی برای گرفتن قرضه استمداد کرد» (کتاب نارنجی، ۱۳۶۶). ولی «بانک‌های فرانسوی برای تهیه نقدینگی به دولت ایران کمک نکردند» (اسکندری، ۱۳۶۱، ۲۲۶-۲۲۱). بانک‌های شاهی و استقراضی با تنگنا گذاشتن دولت و مجلس از طریق تقاضای باز پرداخت اقساط دولتی و زیر فشار قراردادن بدهکاران بانکی، مانع از تاسیس بانک ملی شدند. (شاهدی، ۱۳۸۳) روزنامه ندای وطن سرمایه داران ایرانی را عامل عقیم گذاشتن طرح بانک ملی می‌داند که با سپردن پول‌های خود به بانک‌های خارجی، مانع از جمع آوری سرمایه برای تاسیس بانک ایرانی شدند. (ندای وطن، س ۱، ش ۶۸، ۲۱ شعبان ۱۳۲۵ ه.ق: ۴) روزنامه الجمال هم بانک را وسیله‌ای می‌داند که چند نفر از بازرگانان می‌خواستند برای پیشبرد سیاست خود بدون داشتن پشتوانه محکمی آن را تشکیل دهند. (الجمال، س ۱، ش ۲۲، ۱۳۲۵ ق، ۳) با منتفی شدن طرح تاسیس بانک، تکلیف وجوه جمع آوری شده مشخص نگردید و روزنامه تمدن از نمایندگان مجلس پرسید وجهی که از مردم گردآوری شده به چه مصرفی رسیده است؟ (روزنامه تمدن، ش ۵۹، ۱۳۲۶ ق، ۳). تشکیل بانک ملی چند سالی به درازا کشید. «در ۱۳۰۱ ش هنوز مجلس درگیر تهیه سرمایه برای تاسیس بانک دولتی بود تا عایدات دولتی در این بانک تمرکز داده شود» (روزنامه کوشش، س ۱، ش ۸۷، ۲۷ جدی ۱۳۰۱ ش/۱۹ ژانویه ۱۹۲۳ م: ۸). تا اینکه بانک ملی در ۱۳۰۷ ش، هنگامی که نصرت‌الدوله وزیر مالیه بود، تاسیس شد. (نصرت‌الدوله، ۱۳۶۹)

قوانین مالیاتی و تیولداری از دیگر مصوبات مجلس اول بود. پیشنهاد فسخ تیولداری و روش تسعیر از طرف وکلای دموکرات مجلس از جمله تقی زاده نماینده تبریز مطرح شد. «مبتکر بسیاری از پیشنهادات اقتصادی و اقدامات انقلابی، نمایندگان لیبرال و رادیکال مجلس و بخصوص نمایندگان آذربایجان و وابستگان کمیته ملی انقلاب و انجمن‌های ایالتی و ولایتی بودند» (آفاری، ۱۳۷۹). از آن جایی که بعضی از تجار معتبر از زمین‌داران بودند، تصویب این قانون می‌توانست بر درآمدهای حاصل از زمین آنها تاثیر بگذارد و در عین حال از مهاجرت روستائیان که ناشی از ظلم اربابان بودیه شهرهای بزرگ جلوگیری کند. «یکی از ثمرات این قانون جلوگیری از ستم بر روستاییان و مانع از مهاجرت نیروی کار ایرانی به بلاد قفقاز و عثمانی است» (روزنامه مجلس، ش ۶۱، ۱۴ صفر ۱۳۲۵ ه.ق: ۴). البته جنبه‌های منفی نیز این قانون داشت. این قانون تاثیری در میزان سهم زارع از محصول نداشته و به جای اینکه تیول و خالصه به خود روستاییان واگذار شده یا اجاره داده شود با ایجاد کمپانی از سوی جماعتی از

بازرگانان، اجاره کل خالصه دیوانی به آنها واگذار گردید (آدمیت، ۲۵۳۵). همچنین به جای افزایش درآمد خزانه مرکزی، کشاورزان را از حمایت تیولداران در مقابل ماموران دولتی محروم کرد (کاظم بیگی، ۱۳۸۹). این قانون در بیشتر مناطق به علت بی‌اعتنایی ماموران دولتی بخصوص در مناطق دور افتاده اجرا نشد (پرواره، ۱۳۸۹).

از دیگر اقدامات مجلس مخالفت با قرارداد نفتی داری و عملکرد این شرکت نفتی بود که گروه نمایندگان تجار که با سلطه اقتصادی بیگانگان مخالف بودند نقش برجسته ای را ایفا کردند (ملک زاده، ۱۳۸۹).

عمر مجلس اول با اختلاف میان مجلس و شاه و با به توپ بسته شدن مجلس و یورش سربازان دولتی و «مقاومت بعضی از نمایندگان در برابر سربازان و قزاقان» (کلانتر باغمیشه، ۱۳۷۷) و در میان «بی تفاوتی مردم تهران» (سالور، ۱۳۷۷) به اتمام رسید. روسانی معتقد است که منحل شدن این دوره مجلس که بیشترین نمایندگان تجار و اصناف را در خود داشت، باعث شد تا ایران وارد مرحله سرمایه داری نشده و سرمایه داری ملی قوت نگیرد و بر زمینداران بزرگ و تجار وابسته افزوده شده و موقعیت طبقه حاکمه با ترکیب جدید محکم تر شود. (رواسانی، ۱۳۹۰)

۴. مجلس دوره دوم،

مجلس دوم پس از یکسال با فتح تهران و خلع محمدعلی شاه در دوم ذیقعدة ۱۳۲۷ ق گشایش یافت. این مجلس در شرایطی آغاز بکار کرد که کشور با بحران‌های داخلی چون شورش در ایلات، ناامنی راه‌ها و فشارهای خارجی روبرو بود. (گروه نویسندگان، ۱۳۹۴) از این دوره، با تغییر نظام انتخاباتی و با غیر طبقه‌ای و غیر صنفی شدن انتخابات، از تعداد علما و تجاری که در مجلس اول حضور داشتند، کاسته شد. «در این دوره تعداد تجار کاهش پیدا کرد و از ۴۱ درصد مجلس اول به نه درصد و در مجلس سوم به ۷ درصد تنزل پیدا کند و تا دوره هفتم این نزول ادامه پیدا می‌کند» (محیط مافی، ۱۳۷۹). به این ترتیب از پتانسیل اصلاحی و انقلابی مجلس تا حد زیادی کاسته شد. (موثقی، ۱۳۸۵) تعداد وکلای زمیندار افزایش پیدا کرده و اکثریت خود را در ادوار دیگر مجلس حفظ کردند. ترکیب این مجلس ماتی برای رسیدن تجار مشروطه خواه به اهدافشان در تدوین قوانین بود. «این امر مغایر با اهداف بعضی از تجار مشروطه خواهی بود که با چنین تغییراتی قادر به انجام برنامه‌های خود نبودند» (فاضلی، ۱۳۹۲)، در نتیجه آن «اصناف و تجار یعنی بنیانگذاران جنبش مشروطه دچار فشارهای اقتصادی و اجتماعی شدند» (موثقی، ۱۳۸۵) در این دوره زمینداران که اکثریت کرسی‌ها مجلس را در دست گرفته بودند از مصوبات اصلاحات ارضی جلوگیری کردند «و مجلس شورای ملی را از اتخاذ یک موضع انقلابی در جهت تغییر مناسبات ارضی باز دارد» (آدمیت، ۲۵۳۵) و به مقابله با روستاییان معترض برخاستند. «در پی اعتراضات علیه ملاکین در گیلان، نمایندگانی که خود زمیندار بودند در مقابل رعایای معترض موضع گیری کردند» (موثقی، ۱۳۸۵). این نوع موضع گیری‌ها، به جای انتقال سرمایه به بخش‌های جدید تولیدی و گسترش اقتصاد صنعتی، به بخش‌های سنتی انتقال یافت. (قلی، ۱۳۷۹) این مجلس در جریان اولتیماتوم روسیه برای اخراج شوستر و با فشار و دخالت دول خارجی تعطیل گردید.

۴-۱. مصوبات اقتصادی مجلس دوم،

مصوبه تعطیلی «کمپانی خالصجات تهران» که به دنبال شکایت ۲۹۲ نفر از تجار از این کمپانی صورت گرفت که بدون اعلان عمومی و تصویب مجلس، دهات و منابع آبی را اطراف تهران را به مدت ده سال اجاره می‌داد (ذوالفقاری، ۱۳۹۰). قانون مربوط به تحدید تریاک که کشت آن را تا هفت سال محدود می‌کرد و صادرات آن نیز زیر نظر اداره تحدید تریاک قرار می‌گرفت. این قانون با مقاومت تجار روبرو شد زیرا تریاک جزو امتعه کشاورزی صادراتی بود که منافع زیادی را عاید تجار تریاک می‌کرد و این قانون دست تجار را در معامله و صدور آزادانه تریاک می‌بست. تعدادی از تجار خواستار الغای این قانون شدند. «مخالفت تجار نشان می‌داد که قانون گرایی در آن دوره نهادینه نشده بود و قانون‌گریزی وجود

داشت و اذهان عامه از قانون و تشکیل جامعه قانون مدار فاصله زیادی داشت» (علم، ۱۳۹۵). این قانون باعث رواج قاچاق تریاک شد که سود خوبی را عاید عاملان آن می‌کرد. (ذوالفقاری، ۱۳۹۰) قانون دیگری که در تجارت مورد استفاده تجار بود و در پرداخت‌های حقوق دیوانی مورد استفاده قرار داشت، «قانون نکول برات»^۲ بود (مجموعه مصوبات ادوار، بی تا). «برات تجارتی را می‌توان مهمترین و پرکاربردترین سند تجاری در مناسبات اقتصادی عصر قاجار شمرد» (محمدی، ۱۳۹۸).

قوانین تفتیش وجه استقراضی تا نظارت بر چگونگی هزینه کرد استقراضات توسط دولت، دعوت از مستشاران خارجی برای اصلاحات مالی، معافیت گمرکی ماشین‌های نجاری و ماشین‌های کارخانه تکمه سازی تجار آذربایجان، نشان دهنده توجه و حمایت مجلسیان از صنعت و توسعه تجارت صنعتی بود. قانون دیوان محاسبات عمومی و قانون محاسبات برای کنترل بودجه دولت، قانون مالیات عمومی که شامل کلیه اقدار می‌گردید و مالکان شامل این قانون ن می‌شدند. «در کلیه قوانین مالیاتی این دوره قانونی برای گرفتن مالیات از مالکان بزرگ دیده ن می‌شود» (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴) قانون ثبت اسناد و انحصار نمک توسط دولت از دیگر قوانین مصوب بود (مجموعه مصوبات ادوار، بی تا) لغو قانون مالیات نمک (پیشین، ۳۱۵) که در پی اعتراض تجار لغو شد (هدایت، ۱۳۶۳) و استقراض دو کرور و نیم لیره از انگلیس. (مجموعه مصوبات ادوار، بی تا)

۵. مجلس دوره سوم،

دوره سوم در ۱۲۹۳ ش/۱۹۱۴ م همزمان با آغاز جنگ جهانی اول افتتاح شد. این مجلس به چهار گروه سیاسی تقسیم شده بود که با یکدیگر درگیر بودند. پیتر آوری مجلس سوم را نشانگر آغاز جدی سقوط نظام پارلمانی از نقطه نظر کیفیت و آگاهی از وظایف خود معرفی می‌کند. (آوری، ۱۳۸۲) شروع جنگ جهانی اول و «شایعه حرکت قوای روسیه برای اشغال پایتخت» (مکی، ۱۳۷۰) و «اشغال سراسری ایران از سوی دول خارجی»، موجب انحلال آن در سال ۱۲۹۴ ش/۱۹۱۵ م. شد. (کسرابی، ۱۳۷۹)

۱-۵. مصوبات اقتصادی،

قانون لغو اختیارات تام رئیس خارجی گمرکات که بر ذخایر مالی کشور مسلط بودند (شجیعی، ۱۳۷۲). قانون مالیات بر مستغلاتی نظیر دکان و کاروانسراها که شامل محل کسب و انبار کالاهای تجارتی تجار نیز بود، قانون مالیات دخانیات، منع خروج طلا و نقره که بیشترین خروجی آن از راه تجارت خارجی انجام می‌شد، قانون محاکم تجاری که روند دادرسی حقوقی تجار را تسهیل و منظم تر می‌کرد. (مجموعه مصوبات ادوار سوم و چهارم، بی تا) و مشکلات حقوقی تجار را در اسرع وقت حل می‌کرد.

۶. مجلس دوره چهارم،

فاصله پنج ساله بین مجلس سوم و چهارم بوجود آمده بود که ناشی از ادامه جنگ جهانی اول بود. تشکیل حکومت‌های محلی چون نهضت جنگل و قیام کلنل پسیان، ناامنی راه‌های داخلی، نفوذ دول خارجی در میان ایلات و تشویق آنها به مخالفت با دولت و شورش اکراد در آذربایجان از جمله مشکلات دولت و مجلس بود. در مجلس چهارم، تشکیل فراکسیون‌های مختلف سیاسی و مخالفت آنها با یکدیگر از نقطه نظر سیاسی به ضرر منافع ملی بود. «فراکسیون‌ها با تشکیل دو گروه اقلیت و اکثریت برسر وضع قوانین و روی کار آوردن دولتها به صف آرایی پرداختند» (شجیعی، ۱۳۷۲). و طبق گفته مکی بدون اینکه دارای تجانس فکری و وحدت نظری باشند. (مکی، ۱۳۷۴) این کشمکشها موجب ضعف نیروهای ملی و مجلس گردید و «زمینه اعمال نفوذ دولتها را بیش از حدود اختیارات قانونی آنها فراهم ساخت» (شجیعی، ۱۳۷۲). تجار در این دوره نقش موثری نداشتند. «این دوره بازاریان مستقل و اعضای اصناف نقش برجسته ای را در مجلس ایفا نکردند و جایشان را تجار و بورکرات‌های وابسته پرکردند» (امجد، ۱۳۸۰).

۶-۱. مصوبات اقتصادی، تصویب قانون ثبت اسناد که به این طریق کلیه اسناد تجاری، ملکی و حقوقی شکل منظم و قانونی‌تری را بخود می‌گرفت. اجازه به وزارت فلاحت و تجارت در دادن امتیاز ساخت کارخانه کبریت سازی در آذربایجان به حاج باقر خونی مصوبه در جلسه ۱۸۰ دوره چهارم مجلس. (صورت مذاکرات مجلس، دوره چهارم، ۱۰ قوس ۱۳۰۱ ش، ۱۳۷۸) روزنامه اختر دانش هم در باره تاثیر این امتیاز نوشت، «این امتیاز موجب شد تا تجار خارجی که قبلاً کبریت را از حد مصرف پایین تر وارد می‌کردند تا به قیمت بالا بفروشند به تکاپو افتاده و مقدار کبریت وارداتی را بیشتر کرده و به قیمت ازرائی می‌فروشند که مورد استقبال مردم قرار گرفته و بهتر است تجار تعصب و غیرت نشان داده و از کبریت‌های خارجی ولو ارزان امتناع نکنند» (اختر دانش، ش ۳، س ۲، ۱۱ دلو ۱۳۰۱ ش، ۱). از نظر تجارت خارجی، مجلس بعد از معاهده ۱۹۲۱ با شوروی اصرار داشت تا سریع تر روابط تجاری و تلگرافی و پستی بین ایران و شوروی از سر گرفته شود. (روزنامه نوبهار، س ۱۳، ش ۳، دوره ۵، ۱۷ صفر ۱۳۴۱ ق، ۱۶ میزان ۱۳۰۱ ش، ۱۹ اکتبر ۱۹۲۲ م، ۴۷) که می‌توانست به نفع تجار ایران و خاصه آذربایجان باشد.

در این دوره نیز سعی شد قدم‌هایی برای پیشرفت اقتصادی کشور برداشته شود از جمله، اعطای «امتیاز تاسیس کارخانه پشم ریسی به حاج آقا رحیم آقا تاجر تبریزی در ۱۷ حوت ۱۳۰۰ ش» (نیل فاز، ۱۳۸۸، ۵۱۵). پیشنهاد خرید اتومبیل‌های نیروهای متفقین که بعد از جنگ اول در ایران باقی مانده بودند به صورت لایحه در مجلس مطرح شد تا از آنها در حل بحران حمل و نقل کشور و بخصوص انتقال غله استفاده کنند. (شمس، ۱۳۹۰) به این شکل مقدمات استفاده از اتومبیل و بخصوص در بخش ترانزیت فراهم می‌شد.

۷. مجلس دوره پنجم،

در دوره پنجم فراکسیونهای مجلس افزایش یافت و صف آراییی بین موافقان و مخالفان سردار سپه و مسئله جمهوری مطرح شده از سوی او بوجود آمده بود. همینطور با توجه به شرایط بد اقتصادی کشور که بعد از پایان جنگ جهانی اول تشدید بیشتری یافته بود، توجه این دوره مجلس به نوسازی اقتصادی بیشتر شده و مسایل اقتصادی به صورت موضوعات مستقل مطرح شدند. در سوم آبان ۱۳۰۳ ش کمیونی شش نفره به منظور بررسی مسائل اقتصادی به نام «اقتصادیات» تشکیل شد تا به صورت مستقل این فعالیت را در مجلس تعقیب کند. (قلی، ۱۳۷۹) اما این مجلس نیز چون مجالس قبلی موفق به تصویب قوانینی که بتواند حلال مشکلات اقتصادی کشور از جمله معضلات تجارت خارجی مانند کسر تراز بازرگانی نگردید. «مدرس در خطبه خود اشاره به کسر موازنه صادرات و واردات با اختلاف ۸۰ کرو و عدم توانایی دولت در وصل بدهی خود می‌کند. (پرتو، س ۱، ش ۳۱، ۱۳۴۱ ق/ ۱۳۰۱ ش: ۱-۳)

۷-۱. مصوبات اقتصادی،

از مصوبات اقتصادی مجلس در این دوره می‌توان به، معاف مالیاتی دواخروار و نیم از قند و شکر وارده تا جلوی سودجویی تجار گرفته شود. (روزنامه ستاره ایران، س ۱۰، ش ۱۱۴، ۱۳۴۳ ق/ ۱۳۰۴ ش، ۱) تقدیم قرارداد حمل و نقل بین تهران خانقین بین دولت ایران و «کمپانی کتانه» فرانسوی در جلسه ۱۷۲ مجلس از سوی دولت. (پیشین، ۲) این قرارداد می‌توانست در حمل و نقل تجاری موثر باشد. «طرح‌هایی چون قانون معادن، آزادی کسب و تجارت، لزوم توسعه راههای شوسه در ناحیه آذربایجان و خریداری ۱۰۰ عدد کامیون بارکش رای گیری شده و به کمیسیون‌های مربوطه ارجاع شد» (ستاره ایران، س ۱۰، ش ۹۸، ۱۳۰۴ ش، ۲). ورود و خروج آزادانه مال التجاره‌های ایران و شوروی با مبدا و مقصد بادکوبه. (پیشین، ش ۹۶، ۳) اجازه خروج به برنج صدی (ستاره ایران، ش ۱۴۹، ۱۳۰۴ ش، ۳). این قانون برای تجاری که در تجارت برنج بودند می‌توانست نافع باشد، قانون استعمال البسه وطنی. این طرح با استقبال مردم روبرو نشده بود و طبق نطق دولت آبادی در جلسه ۷۳، ارزانی کالاهای خارجی را علت آن معرفی می‌کند. (صورت مذاکرات دوره پنجم مجلس، ۳ عقرب ۱۳۰۳ ش،

(۴۷۳)، اعطای امتیاز بهره برداری از معادن گیلان یا مازندران به کمپانی معتبر داخلی (مروارید، ۱۳۷۷). قانون مالیات پر کبریت. (ستاره ایران س ۱۰، ش ۹۱، ۱۳۰۴ ش) اشاره کرد.

تصویب قانون ورود ماشین‌های صنعتی و فلاحتی و معافیت گمرگی تا ده سال. (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی دوره پنجم از ۲۲ دلو ۱۳۰۲ تا ۱۶ دلو ۱۳۰۳ ش، ۸۲۲) این اقدام برای حمایت و ترویج از صنایع جدید در سال ۱۳۰۳ صورت گرفت. همچنین تصویب قانون تجارت که در سه مرحله از ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۴ ش صورت گرفت. تصویب قانون اوزان و مقیاس‌ها در سال ۱۳۰۴ ش که به سازماندهی مبادلات داخلی و خارجی کمک می‌کرد. بعضی از وکلا هم در جهت حفظ تجارت داخلی و حمایت از کالاهای ایرانی پیشنهاد و تذکراتی ارائه کردند. (قلی، ۱۳۷۹) «در جلسه ۱۷۳ مورخه ۷ خرداد ۱۳۰۴ ش، در باره تجارت و تقاضای ورود مجلس به برخی نکاتی که به ضرر تجار بود تذکر داده شد» (کیخسروشاهرخ، ۱۳۵۰).

۸. علل ناکامی مجلس،

هرچند با تشکیل مجلس اول، مردم به شادی برخاستند و در انتظار روزهای بهتری نشستند که در سایه قانون، کشور به توسعه و ترقی برسد، اما حوادث بعدی نشان داد که مجلس بر آمده از مشروطه نتوانست مشروطیت را بطور کامل در کشور مستقر کند و انتظارات مردم و از جمله تجار و اصناف را برآورده سازد و در نهایت موجب دلزدگی مردم گردید. «تعدادی از تجار و کسبه بادکوبه در نامه ای به مجلس نوشتند، از مجلس شورای ملی امید داشتیم عنقریب حقوق تاراج شده و ما بازگشته و ملت از اسارت فردی و محکومیت بیگانه نجات خواهد یافت» (حبیب‌المتین، س ۱۵، ش ۴۰، ۱۹۰۸ م، ۱۵). از دلایل عدم موفقیت مجلس در استقرار مشروطه می‌توان به این موارد اشاره کرد، دخالت دول خارجی «بعضی از اصلاحاتی که پیشنهاد می‌شد به منافع روس و انگلیس مغایرت داشت از جمله تشکیل بانک ملی، مالیات بر قند و شکر، تاسیس راه آهن، استخدام متخصصین مالی بدون موافقت این دو کشور امکان نداشت» (اتحادیه، ۱۳۸۲). اختلافات حزبی و عملکردهای تند سیاسی بعضی از وکلا. «نزاع‌های می‌ان احزاب جدید ترین خطری بود که عملکرد مجالس را تهدید می‌کرد» (موتقی، ۱۳۸۵). عدم امنیت و زورگویی ماموران دولتی. «ماموران دولتی با وجود استقرار مشروطه به مردم و تجار تعدی می‌کردند و تجار و مالکین طی نامه ای به مجلس در تاریخ ۲۴ ربیع الثانی ۱۳۲۸ ق با مهر ۲۸ نفر، خواهان جلوگیری مجلس از زورگویی‌های ماموران دولتی شده بودند» (ذوالفقاری، ۱۳۹۰). تعارضات بین مجلس و دولت. برخی پژوهشگران کاهش تعداد تجار و افزایش قدرت زمینداران را در مجالس بعدی را از دلایل بن بست اصلاحات اقتصادی مجلس می‌دانند. «به دلیل افزایش اقتدار زمینداران و کاهش بازرگانان در مجلس اصلاحات اقتصادی کشور به بن رسید» (سردارآبادی، ۱۳۸۶). روزنامه پرتو هنگامی که مجلس دوره چهارم بر سرکار بود، در باره علل ناکامی مجلس در تصویب قوانینی که بتواند موجب رشد اقتصادی کشور شود، نوشت، «نمایندگان به جای تمرکز روی کلیات روی جزئیات متمرکز می‌شوند در حالیکه ایران هنوز نه راه آهن دارد و نه کارخانه و غیره و در این مورد قوانینی تصویب نشده است» (پرتو، س ۱، ش ۴۳۰۷ صفر ۱۳۴۴ ه.ق/شهریور ۱۳۰۴/۲۷ اوت ۱۹۲۵، ۱). البته تعارض ساختارهای سنتی جامعه با اهداف مدرن مشروطه خواهان روشنفکر نیز در ناکامی مجلس موثر بود. «ساختار سنتی جامعه موجب شد تا در نهضت مشروطه نهادهایی تاسیس کردند که با شکل و محتوای آن روزگار نتوانست بحرانهای جامعه ایران را حل کنند و مجلس با چنان وجه از اعتبار و قدرت سیاسی در فضایی که نمی‌توانست کار کند، طبعاً ثمره ای جز ناکامی و ناکارآمدی نداشت» (ملانی نوایی، ۱۳۸۱) قدرت گیری طبقه ملاکین که وابستگی نزدیکی به هئیت حاکمه داشتند، در رد یا تصویب قوانینی که منافع آنها را به خطر می‌انداخت تأثیرگذار بود. به این ترتیب مجالس برخاسته از نهضت مشروطه، از اهداف خود که ایجاد دموکراسی در جامعه بود، منحرف شدند. «هدف مشروطه خواهان از ایجاد مجلس ایجاد موازنه قدرت بود که با تصویب قوانین در مجلس اول، قدرت سنتی را به چالش بکشاند که شرایط داخلی و مداخله خارجی و کسانی که مترصد فرصت برای تغییر مجلس برای حفظ منافع خویش بودند،

موجب تغییر جریان برآمده از مشروطه به سود اهداف دولتمردان شدند» (فاضلی، ۱۳۹۲). همچنین اختلافات بین جناح‌های سیاسی و دخالت دول بیگانه در کار مجلس و دولت منجر به قفل شدن مهمترین نهاد سیاسی مشروطه گردید و روشهای سیاسی و معیارهای انتخابات مقامات دولتی سنتی باقی ماند. (دلیرپور، ۱۳۸۶) در نتیجه بعضی از لواهی که می‌توانست باعث تسریع رشد و رونق کشاورزی، صنعتی و تجاری گردد، مصوب نشد.

۹. نتیجه گیری،

جنبش مشروطه حاصل بحران‌های متعددی از جمله بحران مشروعیت و هویت بود که در طول سلسله قاجار این بحران‌ها در شکل‌های مختلف ادامه داشته و منتهی به نهضت مشروطیت گردید. مهمترین دست آورد مشروطه تشکیل مجلس شورای ملی بود که برای حفظ منافع ملت و تدوین قوانین مدرن و محدود نمودن قدرت سیاسی پادشاه تاسیس شد که منجر به اختلاف بین شاه و مجلس گردید. دوره اول تا پنجم مجلس مقارن با بحران‌هایی مانند، تضاد میان مجلس با دربار و دولت، ناپایداری کابینه‌های دولت بر اثر دخالت دول خارجی و سردرگمی، تضاد و کشمکش‌های سیاسی بین نمایندگان، سرکشی ایلات، قیام‌های محلی و بازیهای سیاسی دول خارجی بود. این جدال‌ها بر طرح لوایح و اجرایی شدن مصوبات مجلس موثر بود. با وجود مشکلات سیاسی و اقتصادی در کشور نمایندگان ادوار اول تا پنجم مجلس سعی کردند برای بهبود وضعیت اقتصادی اعم از مالی، صنعتی و تجاری کشور قوانینی را مصوب کنند ولی اجرای بعضی از آنها به دلایلی چون مخالفت بیگانگان، تعارض با منافع طبقه‌ای خاص و خودداری مامورین اجرا در عمل با ناکامی مواجه شد. انحراف مجالس از اهداف ملی گرایانه و مشروطه خواهی، قانون گریزی افراد، عدم اعتماد عمومی به مجلس و فقدان قدرت لازم مجلس در اجرایی کردن قوانین مصوبه از تغییرات اساسی و گسترده در بنیان اقتصادی و مالی کشور جلوگیری کرد و در نتیجه آن پیشرفت و رشد اقتصادی که در اذهان مشروطه خواهان و نمایندگان دوره اول وجود داشت، بطور کامل محقق نشد.

منابع:

- آدمیت، فریدون (۲۵۳۵)، ایدلوزی نهضت مشروطیت ایران، ج ۱، تهران، نشر پیام
- آوری، پیتز (۱۳۸۲)، تاریخ ایران از تاسیس تا انقراض سلسله قاجاریه، ترجمه محمد رفیع آبادی، تهران، عطایی.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۲)، احزاب سیاسی، مجموعه مقالات همایش انقلاب مشروطه، گراورنده ستاد بزرگداشت انقلاب مشروطه آذربایجان شرقی، تبریز، ستاد بزرگداشت انقلاب مشروطه آذربایجان شرقی.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۱)، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، تهران، کتاب سیامک.
- احتشام السلطنه، مهدی (۱۳۶۶)، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش سید محمد مهدی موسوی، تهران، زوار.
- احمدزاده، میرحواس (تابستان ۱۳۹۰)، ساختار طبقاتی مجلس اول، ویژه نامه تاریخ مجلس، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۳، ضمیمه ۱۲.
- اسکندری، عباس (۱۳۶۱) کتاب آرزو یا تاریخ مفصل مشروطیت ایران، تهران، غزل.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه رضا رضایی، تهران، نشر بیستون.

- امجد، محمد(۱۳۸۰) ایران، از دیکتاتوری سلطنتی تا دین سالاری، ترجمه حسین معتمدی، تهران، انتشارات باز
- بروان، ادوارد (۱۳۹۷)، کتاب انقلاب ایران، ترجمه احمد پژوه، تهران، اساطیر.
- پرواره، مهدی، تقابل روزمرگی و برنامه در عملکرد اقتصادی مجلس اول، فصلنامه پیام بهارستان، دوره دوم، س۳، ویژه نامه تاریخ مجلس ۱، زمستان ۱۳۸۹، ضمیمه شماره ۱۰، ۱۳۴-۱۱۱.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴)، تجار مشروطیت و دولت مدرن، تهران، نشر تاریخ ایران.
- - تقی زاده، حسن (۱۳۷۲)، زندگی طوفانی، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران، نشر علمی.
- تقی‌زاده، حسن(۱۳۷۹)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، به کوشش عزیزالله -علیزاده، تهران، فردوس.
- حقدار، علی اصغر (۱۳۸۳)، مجلس اول و نهادهای مشروطیت، تهران، نشر مهرنامگ.
- دلیرپور، پرویز(۱۳۸۶)، ریشه‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری ساخت دولت مدرن در ایران، مجموعه مقالات، رسول افضل، دولت مدرن در ایران، قم، دانشگاه مفید، ۱۶۲-۱۱۳.
- دولت آبادی، علی محمد(۱۳۸۸)، خاطرات و ملاحظات سید علی محمد دولت آبادی، به کوشش ایرج افشار، تهران، سخن
- ذوالفقاری، ابراهیم، گردآورنده (۱۳۹۰)، نامه‌های مشروطه، ج، دفتر اول، تهران، نشر موزه، اسناد و کتابخانه مجلس.
- رواسانی، شاپور (۱۳۹۰)، دولت و حکومت در دوره تسلط استثمار سرمایه داری، تهران، نشر امیر کبیر.
- زینوویف، ایوان الکسویچ(۱۳۶۲)، انقلاب مشروطیت ایران، نظرات یک دیپلمات روس، ترجمه ابوالقاسم اعتصامی، تهران، اقبال.
- سالور، قهرمان میرزا(۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات عین السلطنه، ج۳، تهران، اساطیر
- سردارآبادی، خلیل(۱۳۸۶)، دولت مطلقه ایران و عدم شکل‌گیری توسعه سیاسی در ایران، قم، دانشگاه مفید
- سلماسی‌زاده، محمد(تابستان ۱۳۹۱)، مجلس اول شورای ملی و تلاش برای تبیین حقوق اساس، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، س۲۲، دوره جدید، ش۱۴، ۹۵-۱۲۸، محمد امین نژد نجفیان
- شاهدی، مظفر مجلس اول مشروطه، بحران مالی و طرح تاسیس بانک ملی، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، تابستان ۱۳۷۸، س۳، ش۱۰.
- شاهدی، مظفر. نقش بانک استقراضی در جلوگیری از تاسیس بانک ملی و بانک آلمانی در ایران عصر مشروطه. فصلنامه تاریخ معاصر ایران، تابستان ۱۳۸۳، ش۱۰۴/۳۰-۶۹.
- شجیعی، زهرا (۱۳۷۲)، نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی، ج۲، تهران، سخن.
- شجیعی، زهرا (۱۳۷۲)، نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی، ج۴، تهران، سخن.

-شمس، اسماعیل (پاییز ۱۳۹۰)، نگاهی به اسناد و گزارشهای مربوط به تهیه کامیون و اتوموبیل در آخرین سالهای جنگ بین‌المللی اول، فصلنامه اسناد بهارستان، کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، س ۱، ش ۱.

-علم، محمد رضا، حاجی آبادی، فاطمه، واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک بر اساس اسناد مجلس شورای اسلامی، پژوهش نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، س ۵، ش ۱۳۹۵، ۱، ۷۵-۸۸.

-عظیمی، فخرالدین (۱۳۷۲) بحران دموکراسی در ایران ۱۳۲۰-۱۳۳۲، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوزری، تهران، البرز.

-علوی طباطبایی، ابوالحسن، یغمایی، حبیب (۱۳۸۵)، رجال عصر مشروطیت، تهران، اساطیر

-صورت مذاکرات دوره چهارم مجلس شورای ملی، ۱۰ قسمت سوم، ۲۵ اسد ۱۳۰۱ ش تا ۳۲ جوزا ۱۳۰۲ ش، تهران، اداره روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی.

-صورت مذاکرات دوره پنجم مجلس شورای ملی، از ۲۲ دلو ۱۳۰۲ تا ۱۶ دلو ۱۳۰۳، تهران، اداره روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی

-قلفی، محمد وحید (۱۳۷۹)، مجلس و نوسازی در ایران ۱۳۰۱-۱۳۱۱، تهران، نشر نی.

-فاضلی، محمد، اشتیاقی، معصومه، «رویکرد ساختاری - نهادی به بن بست مجالس مشروطه در ایران»، پژوهشنامه سیاسی، تابستان ۱۳۹۲، س ۸، ش ۳، پای ۳۱

-کاظم بیگی، محمدعلی، اصلاحات مالی مجلس اول و اجرای آن در مازندران، س ۲۰، دوره جدید، ش ۶، پیاپی ۱۳۸۹، ۸۵، ۲۰۱-۱۶۳.

- کتاب نارنجی (۱۳۶۶) ج ۴، به کوشش پروین منزوی، تهران: نشر کتاب پرواز. ۱۹۰.

-کسرابی، محمدسالار (۱۳۷۹) چالش سنت و مدرنیته در ایران از مشروطه تا ۱۳۲۰، تهران، مرکز.

-کلانتر باغمیشه، میرزا ابراهیم خان (۱۳۷۷) خاطرات شرف الدوله، به کوشش یحیی ذکاء، تهران، فکر روز.

-کمالی، مسعود (۱۳۸۱) جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران، ترجمه کمال فولادی، تهران، مرکز.

-کیخسرو شاهرخ (۱۳۵۰) یادداشت‌های ارباب کیخسرو شاهرخ نماینده پیشین مجلس شورای ملی در دوره‌های دوم تا یازدهم، به کوشش جهانگیراشیدری، بی تا، بی جا.

-گروه نویسندگان (۱۳۹۴)، تاریخ مجالس قانونگذاری در ایران، تهران، مرکز پژوهشهای مجلس.

-مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری، مجلس شورای ملی ایران [بی تا]، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی.

-مجموعه مصوبات ادوار سوم و چهارم قانونگذاری، مجلس شورای ملی ایران [بی تا]، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی.

-محیط مافی، هاشم (۱۳۶۳) مقدمات مشروطیت، به کوشش مجید تفرشی، جوادجانفدا، تهران، فردوسی، علمی.

- مرادی مراغه‌ای، علی(۱۳۸۳)، عبور از استبداد مرکزی، بررسی انجمن‌های شورایی عصر مشروطیت با تاکید بر نمونه تبریز، رشت، اصفهان و تهران، تران، اوحدی
- مروارید، یونس(۱۳۷۷)، از مشروطه تا جمهوری، نگاهی به ادوار مجالس قانونگذاری، ج ۲-۱، تهران، اوحدی.
- ملانی توایی، علیرضا(۱۳۸۱)، مشروطه و جمهوری، ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران، تهران، گستره.
- ملکزاده، الهام، حامدی، زهرا، «مقایسه تطبیقی عملکرد اقتصادی مجالس اول و سوم شورای ملی»، فصلنامه پیام بهارستان، دوره دوم، س ۳، ویژه نامه تاریخ مجلس ۱، ضمیمه شماره ۱۰، ۱۳۸۹، ۶۰۰-۵۹۴.
- مکی، حسین(۱۳۷۰). دولتهای ایران در عصر مشروطیت. تهران: اشاره.
- (۱۳۷۴)، تاریخ بیست ساله ایران، ج ۲، تهران، علمی.
- موثقی، احمد(۱۳۸۵) نوسازی و اصلاحات در ایران، تهران، قومس.
- ناصرالملک، ابوالقاسم خان، ایروانی، محمدآقا(۱۳۸۰)، دورساله در باره مشروطیت، تهران، سازمان اسناد ملی.
- نصرت‌الدوله، فیروز میرزا(۱۳۶۹) مکاتبات، اسناد و خاطرات و آثار فیروز میرزا نصرت‌الدوله، ج ۳، به کوشش منصوره اتحادیه، سیروس سعدوندیان، تهران، نشر تاریخ ایران.
- - نوروز خیابانی، مهدی(۱۳۸۰). فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی، انگلیسی-فارسی. تهران: نی.
- نیل فاز، مریم، اسنادی در باره امتیازات، اختراعات در پیشنهاداتی به مجلس شورای ملی، پیام بهارستان، دوره ۲، س ۲، ش ۱۳۸۸، ۶، ۵۵۲-۵۱۵.
- هدایت، مهدیقلی خان(مخبرالسلطنه) (۱۳۷۵)، خاطرات و خطرات، تهران، نشر زاویه.
- هدایت، مهدیقلی خان(۱۳۶۳)، گزارش ایران، به اهتمام محمدعلی صوتی، چاپ دوم، تهران، نشر نقره.
- نشریات،
- الجمال، س ۱، ش ۲۲، ۵۱۳۲۵.ق.
- اختردانش، ش ۳، س ۲، ۱۱ دلو ۱۳۰۱.ش.
- انجمن تبریز، س ۱، ش ۷، ۱۰ شوال ۱۳۲۴.ق.
- پرتو، س ۱، ش ۳۱، ۵۱۳۴۱.ق.
- ، س ۱، ش ۱۳۴۴، ۵۴۳.ق.
- تمدن ش ۵۹، ۵۱۳۲۶.ق.
- جریده ملی، س ۱، ش ۳۶، ۵۱۳۲۴.ق.

-حبل المتین، س ۱۵، ش ۴۰، ۱۳۲۸ ه.ق.

-حکمت، س ۱۵، ش ۸۸۰، ۱۳۲۶ ه.ق.

- روح القدس ۱، ش ۲۵، اجمادی الثانیه ۱۳۲۵ ق.

-روزنامه مجلس س ۱، ش ۱، ۲۵ شوال ۱۳۲۴ ه.ق.

-----، س ۱، ش ۳ و ۸، ۲۲ محرم ۱۳۲۵ ه.ق.

-----، ش ۶۱، ۱۴ صفر ۱۳۲۵ ه.ق.

-----، س ۱، ش ۱۰، ۲۴ شوال ۱۳۲۴ ق.

- ستاره ایران، س ۱۰، ش ۹۱، ۱۳۰۴ ش.

-----، س ۱۰، ش ۹۸، ۱۳۰۴ ش.

-----، س ۱۰، ش ۱۱۴، ۱۳۰۴ ش.

---، س ۱۰، ش ۱۴۹، ۱۳۰۴ ش.

- فریاد، ش ۱۲، ۱۳۲۵ ه.ق.

- کوشش، س ۱، ش ۸۷، ۲۷ جدی ۱۳۰۱ ش.

- ناصری، س ۴، ش ۱۲، ۱۳۱۵ ه.ق.

- نوبهار، س ۱۳، ش ۳، دوره ۵، ۱۷ صفر ۱۳۴۱ ق، ۱۶ میزان ۱۳۰۱ ش، ۱۹ اکتبر ۱۹۲۲ م

- ندای وطن، س ۱، ش ۶۸، ۲۱ شعبان ۱۳۲۵ ه.ق.

Investigation Economic Approvals Influencing Business & Trade by the National Assembly (from the first to fifth period)

Abstract:

One of the goals of the constitutional movement was to change the political and economic structures of society, and the most important achievement was the establishment of the National Assembly. Various representatives from different social spectrums were present in this parliament, including businessmen who played an important role in its victory and had allocated the most seats in the parliament in the first round and to some extent in the second round. One of the most important concerns of the representatives from the first to the fifth periods of the parliament was related to the economic field. Dependency in this field was one of the serious problems in the Qajar governments and one of the factors behind the country's backwardness, which was tied to the political weakness of the Qajar governments. The purpose of this research is to examine the economic approvals and bills that had direct or indirect effects on trade and industry. Considering the political conditions of that period, the findings of the research show that despite the existence of political conflicts in the first to fifth parliaments, most of the representatives tried to pass economic and financial laws to solve the country's problems. Although the bills and approvals that were proposed or approved after the first parliament took into account the interests of certain groups such as owners, and sometimes due to the weak implementation of the parliament, obstacles caused the non-approval of bills or the non-implementation of approvals, but were also approved, which benefited Iran's economy. According to the topic, which is an interdisciplinary research of history and economics, the method used is descriptive-analytical.

Keyword: Economy, parliament, trade, industry, Qajar.